

АБ РАЗНАВІДНАСЦЯХ НАПІСАННЯЎ З ПРЫСТАЎКАМІ ІНШАМОЎНАГА І СПРАДВЕЧНА БЕЛАРУСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай мове налічваецца звыш 50 прыставак, з іх каля 34 з'яўляюцца спрадвечна беларускімі і каля 20 – іншамоўнымі, запазычанымі з неславянскіх моў. Адзначым, што марфемны статус некаторых прэпазіцыйных (перадкаранёвых) адзінак сёння мае неадназначнае вытлумачэнне. Гэта заўвага найперш адносіцца для запазычаных кампанентаў, якія ў некаторых навуковых крыніцах разглядаюцца па-рознаму. Так, напрыклад, акадэмічная «Беларуская граматыка» (Ч. 1, 1985) адносіць да прыставак *віцэ-, прота-/прама-, обер-*, у той час як у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» яны апісваюцца як першыя часткі складаных слоў. У дадзеным выпадку прыходзіцца мець справу са з'явай па сутнасці складанай і дынамічнай: у ім, з аднаго боку, адлюстроўваюцца працэсы пераходу самастойных кампанентаў складанага слова ў словаўтваральныя марфемы – прыстаўкі, а, з другога боку, праяўляецца процілеглая з'ява – імкненне некаторых прыставак да статусу «самастойнасці», пераўтварэння найбольш прадуктыўных і рэгулярных прыставак у самастойныя прэпазіцыйныя адзінкі, блізкія да слоў.

Прыстаўкі, як і іншыя марфемы, а ў цэлым, як і іншыя адзінкі мовы (напрыклад, фанемы), ужываюцца ў словах (часам гавораць: рэальна існуюць) у выглядзе сваіх варыянтаў ці морфаў.

Варыянт марфем абумоўлены іх пазіцыяй у слове, залежыць ад суседніх марфем, ад марфемнага кантэксту (унутраны, марфемны сінтаксіс). Паколькі значную ролю адыгрывае фанетычны характар такога кантэксту, таму пазіцыі вызначаюцца як фанетыка-марфалагічныя, інакш марфаналагічныя.

У сучаснай беларускай мове марфаналагічнаму вар'іраванню падлягаюць усе марфемы, у тым ліку і прыстаўкі. З пункту гледжання марфаналагічных адносін усе прыстаўкі падзяляюцца на дзве групы: 1) безварыянтныя прыстаўкі (кожная прадстаўлена адным морфам; пазіцыйныя чаргаванні гукаў не ўлічваюцца) – галоўным чынам з канцавымі галоснымі: *а-, вы-, да-, за-, каля-, на-, пера-, паза-, пасля-, пера-, пра-, проці-, пры-, са-, су-, унутры-*, запазычаныя прыстаўкі: *а-, анты-, архі-, рэ-, ультра-, экстра-*; 2) варыянтныя, з двума аламорфамі – на зычны: *абез-/абес, без-/бес-, дыз-/дыс, з-/с, небез-/небяс-, уз-/ус, на*

беглы галосны *-а-*: *аб-/аба-, ад-/ада-, з-(с-) /са-, над-/нада-, пад-/пада-, раз-/раза-, уз-/уза-, у-/ува-*, з чаргаваннем галосных *о/а*: *па-/по-* з наступным размеркаваннем: пад націскам ужываецца прыстаўка *по-*, не пад націскам – *па-* (*погалас, пазаранак*), з чаргаваннем галосных *е/я* ў першым пераднаціскным складзе: *абез-/ абяз-/абес-/абяс-, без-/бяз-/бес-/бяс-, не-/ня-, небез-/небяс-* (*абезгалоўіць – абясславіць, безадказны – бяздомны, непісьменны – няпросты, небескарыслівы – небязгрэшны*). Па-за гэтых груп знаходзіцца прыстаўка *дэ-/дэз-*, якая мае значэнне супрацьлегласці, адваротнасці, з наступным яе размеркаваннем: прыстаўка *дэ-* ўжываецца перад зычнымі, *дэз-* – перад галоснымі: *дэвулканізаваць, дэкваліфікаваць, дэмаскіраваць, дэзарганізаваць, дэзарыентаваць, дэзынфіцыраваць, дэзынтэграцыя*.

Размеркаванне варыянтаў на беглы галосны і без яго ў сучаснай беларускай мове мае наступныя правілы: 1) перад галоснымі ўжываюцца прыстаўкі без *а*: *абысці, адысці, аб'ехаць, ад'ехаць, зыходзіць, надыход, падысці, разысціся, сыходзіць, сэканоміць, уз'ехаць, узысці, уехаць*; 2) перад адзіночнымі зычнымі – таксама варыянт без беглай галоснай *а*: *аббегчы* (і ёсць *абабегчы*), *абнесці, абвіць, адвесці, звіць, зліць, спець, надкусіць, надпіць, падлезці, падсекчы, падвіць, размарозіць, разматаць, рассыпаць, убегчы, упаўзці, ушыць*; 3) перад спалучэннямі зычных (двух, радзей – трох) часцей ужываецца варыянт прыстаўкі з беглай *а*: *абабраць, адаслаць, адагнаць, сабраць, сагнаць, сазваць, саскрэбці, састругаць, сослепу, надарваць, надаслаць, разагрэць, разарваць, разабраць, падагнаць, падабраць, падаспець, уваткнуць, увагнуць* і інш. Але: *згнісці, адгрэбці, згрэбці, адбрадзіць, склікаць, спляміць, надтрэснуць, падгледзець, падслухаць, падсцерагчы, падкласці, расхваліць, разгледзець, растлумачыць, уплесці* і інш. Прыстаўкі з *а* ў дзеясловах *саб'ю, абаб'ю, разалью, падалью* і да т.п. заканамерныя, паколькі знаходзяцца перад спалучэннямі зычных з наступным ётам: *са-б'ю, аба-л'ю* і г.д.

Размеркаванне прыставачных варыянтаў на зычны ў сучаснай беларускай мове пераважна звязана з прыстаўкамі, якія заканчваюцца на зычны *з-*: *абез-, з-, із-, уз-, раз-, без-, небез-, праз-, цераз-*. Варыянт з зычным *з-* маюць тыя прыстаўкі, якія ўжываюцца перад парнымі звонкімі зычнымі і санорнымі (няпарнымі зычнымі): *абезгалоўіць, абезнадзеіць, ізноў, збегчы, здаць, знесці, змазаць, узбадзёрыць, уздыхаць, уважыць, узрасціць, раздзьмуць, разносіць, бездарожжа, бязлесе, небеззаганны, небезвыніковы, празмерны, цераззерніца*. Перад глухімі зычнымі ўжываецца варыянт з зычным *с-*, за выключэннем прыстаўкі *праз-*, якая не мае морфа на глухі *с-*: *абяссілець, абяскרוвіць,*

схіліць, скіснуць, бессістэмны, беспаспяховы, небескарысны, іспыты, усчапіць, усхваляваць, распісацца, раскідаць, роспіс, росчырк, цэраспалосіца. Варыянт *с-* мае прыстаўка і тады, калі карань пачынаецца галоснымі *а, о, у, э*: *сарганізаваць, сэканоміць, сысці, сумысна*, а таксама пачынаецца з *і*: *сысці, сыграць, сыскаць.* Але: *зыначыць, зымправізаваць.*

Вар'іраванне іншамоўнай прыстаўкі *дыс-/дыз-* абумоўлена дзвюма пазіцыямі: 1) незалежна ад якасці зычнага (глухі ці звонкі) ужываецца морф *дыс-*: *дысгармонія, дысбаланс, дыскамфорт, дыспрапорцыя*; 2) перад галоснымі – морф *дыз-*: *дызасацыяцыя, дыз'юнцыя.*

У словах, утвораных ад дзясловаў *ісці, хадзіць*, прыстаўкі на *з-* пішуцца ў залежнасці ад лексічнага значэння: *зысці – сысці, зысціся – сысціся, зыходзіць – сыходзіць, зыходзячы – сыходзячы, зыходны – сходны, сыходны, зыход – сход.* Напрыклад: значэнне дзясловаў *сысці, сысціся, сыходзіць* непасрэдна звязана са значэннем 'перамяшчацца, рухацца ў прасторы, пераступаючы нагамі', а *зыходзіць* (з меркавання), *зыходны* (пункт гледжання), *зыходны* (націск).

Прыстаўкі на зычныя *д, т* фармальных відазмяненняў на пісьме не маюць, а г.зн. не вар'іруюцца і перадаюцца незалежна ад таго звонкім ці глухім зычным пачынаецца карань, хоць перад глухімі зычнымі яны аглушаюцца. Параўн.: *аднесці і адпрыгнуць, паджаўціць і падпісаць, абрэзаць і абсыпаць, субдамінанта і субклетачны.* На марфемным стыку прыстаўкі *суб-* і каранёвых марфем, якія пачынаюцца галоснай *і*, у адпаведнасці з вымаўленнем замест *і* пішацца каранёвае *ы*, што і адлюстравана ў новай рэдакцыі «Правілаў беларускай арфаграфіі» (2010): *субынспектар.* Гэта тычыцца і запазычаных прыставак *дыз-* і *дэз-*: *дызынфармацыя, дызынтэграцыя, дэзынфекцыя.* Аднак пераходу *і* ў *ы* пасля такіх спрадвечна беларускіх прыставак, як *звыш-, між-* і запазычаных *контр-, экс-* не адбываецца: *звышімклівы, міжінстытуцкі, контрыгра, экс-імператар, экс-інжынер.*

Такім чынам, фармальныя відазмяненні прыставак у сучаснай беларускай мове практычна з'яўляюцца сістэмнымі. Іх ужыванне часцей абумоўлена якасцю пачатковых гукаў каранёвых марфем, у некаторых выпадках семантыкай слова.